

ПРИРОДА АГЕНТНОСТІ В АКТОРНО-МЕРЕЖЕВІЙ ТЕОРІЇ БРУНО ЛАТУРА

Стаття присвячена розглядові концепту агенції в акторно-мережевій теорії Бруно Латура, відповідно до якої можливість дії властива як людям, так і не людям. Це дає змогу подолати проблему агента-структури та відкриває нові шляхи дослідження впливу новітніх технологій та інновацій на сучасні соціальні процеси.

Keywords: actor-network theory, agency, agent-structure problem.

Ключові слова: акторно-мережева теорія, агентність, проблема агента-структури.

Ключевые слова: акторно-сетевая теория, агентность, проблема агента-структуры.

У пошуках ключів до розуміння природи соціальної реальності соціологія наштовхнулася на вагому перешкоду, яка багато в чому гальмує її розвиток. Цією перешкодою є проблематика агентства дії в соціальних процесах. Йдеться про концептуалізацію основних рушіїв даних процесів, які, власне, і скеровують траєкторію їх розвитку. В традиційній соціології основним рушієм прийнято вважати людину, яка і є агентом дії. Втім, спектр потенції дії різними теоретиками визначається по-різному. Адже з самого свого зародження соціологічна традиція рахується з іншим “макроагентом” дії – соціальною структурою суспільства, яка спрямована на обмеження, окреслення та скеровування дій мікроагентів, тобто індивідів. Таким є базове бачення цього аспекту соціологічного теоретизування, яке зародилося на ґрунті класичних версій: об’єктивістської соціології Еміля Дюркгейма та розуміючої соціології Макса Вебера. В цьому й полягає головний конфлікт довкола цього поняття. Адже до сьогодні не існує

консенсусу щодо взаємного співвіднесення розгляду потенції дії агентностей з перспективи цих двох вимірів.

Низка провідних теоретиків другої половини минулого століття запропонували свої варіанти вирішення даної дилеми, які Рітцер окреслив загальним “широким рухом до теоретичного синтезу” [1, с. 416]. Однією з найбільш відомих спроб теоретичного подолання проблеми агента-структури є концепція габітуса П.Бурдьє, тобто інкорпорованої в тіло людини структури, яка виступає оператором-посередником між об’єктивними структурними обмеженнями та суб’єктивною свободою дії індивіда [2, с. 102]. Втім, такий хід Бурдьє є лише теоретичним компромісом, який на рівні концепцій вводить поєднувальну ланку між агентом і структурою, але сама конструкція бачення соціальної реальності залишається в тій самій дихотомічній системі координат. Бурдьє це дає можливість теоретично легітимізувати та ввести в обіг своїх досліджень концепт практик, насичений яскравим емпіричним підґрунтям. Але альтернативою, спроможною повною мірою розв’язати вищезгадану проблему, конструкція Бурдьє так і не стала.

Концепція агентності сьогодні також розширилась на інші аспекти суспільного життя. В соціологічній літературі агентом може поставати і соціальний інститут, і певна група індивідів, і інституція тощо. Втім, таке розширення концепту не дає цілісної картини природи соціальних процесів та місця “дії” в них.

У статті ми проаналізуємо радикально альтернативний підхід до бачення природи агентності в соціальній реальності, який водночас є складовою цілісного та завершеного соціологічного підходу, що здатен окреслити різні виміри соціальної реальності та відповідних процесів у ній. Йдеться про акторно-мережеву теорію Бруно Латура як якісно новий погляд на природу агентності, що дає змогу по-іншому осягнути співвідношення різноманітних чинників, що окреслюють траєкторію руху соціальних процесів.

Щоб зрозуміти особливості теоретичних конструкцій соціології Б.Латура, потрібно звернутися до його емпіричних досліджень. Адже Латур у першу чергу емпірик, і саме в ході його польових досліджень викристалізувалися загальні онтологічні засади акторно-мережевої теорії з відповідними концептами оперування.

Так, особливість об'єкта першого дослідження Латура – авторитетної наукової лабораторії та відповідних досліджень в її стінах, результати яких пізніше було відзначено Нобелівською премією, – відбилися на його подальшій артикуляції грандіозної ролі, яку відіграють прості неживі предмети у соціальній взаємодії, та на подальшій уніфікації в теоретичній концепції вченого їх агентності дії з дією людських акторів.

У роботі “Наука в дії” наукові факти розглядаються як результат дії нового типу сутностей, які Латур називає “актантами” [3, с. 84]. Актанти не виконують роботу по створенню факту самостійно, а лише як частини актантових (акторових) мереж. Нова термінологія в роботах Латура покликана не лише підкреслити безпосередню роль людської діяльності в створенні фактів, на відміну від фокусування на абстрактних соціетальних силах, що нібито стоять за науковими процесами. Термін “актант” вводить для окреслення всіх елементів, що беруть участь у науковій діяльності – це і лабораторне обладнання, і наукові статті, і гранти, і наукові ступені й тому подібні речі на рівні з самими науковцями. Актант – це альтернатива поняттю актор, яке в соціології використовується переважно щодо дівця-людини, тоді як Латур намагається продемонструвати вагому роль агентності й не людей. Для розуміння наукового процесу необхідно зважати на всі задіяні в ньому речі. Немає причини ставитися до них по-різному. Поняття “актант” підриває саме розрізнення між людьми та не людьми як факторами, що впливають на генезис наукового факту.

В соціологічній традиції поняття “актор” використовується для означення діяча-людини, а точніше його поведінкової спроможності. За Латуром, це є віддзеркаленням

загальної картини світу, характерної для доби Модерну, основною особливістю якої є дуалістичне бачення реальності: з одного боку, існує об'єктивний світ природи, тобто матерії, а з другого – її репрезентацій, тобто відносний вимір людського суспільства та культури [4]. Звідси постає і бачення людини як активного суб'єкта, що пізнає відмежовану від нього об'єктивну реальність та відповідним чином діє та змінює її. Онтологічна сліпота сучасної епістемології, яка ігнорує відносність цих основних засадних категорій Модерну, призводить до непомічання агентності речей. Тому, коли “соціальна” соціологія наукового знання намагається пояснити, як науковці організують заплутаний та різнобарвний досвід в узгоджене сприйняття, вони не помічають, що як контекст, так і зміст наукового знання є наслідком взаємозумовлюючого утворення мереж людей та артефактів, і що в цих мережах науковці та світ, який вони досліджують, взаємно набувають певної форми.

Такий розширений погляд на природу та учасників соціальних взаємодій є наслідком особливого релятивістського бачення Латуром поняття дії та агентства. Інстанція дії в Латура завжди розпорошена та перерозподілена серед великої кількості інших агенцій, які роблять свій внесок у зміну наявного стану речей. Кожен агент дії є не стільки її джерелом, як метою інших агентів, тому, врешті-решт, доволі важко визначити хто саме діє [5, с. 46]. Такий погляд підриває звичне поняття взаємодії, яка постає лише фрагментом цілого потоку мережових переплетінь та взаємовпливів.

Утім, якщо детальніше розкрити агностичне світобачення французького теоретика, то слід вказати на те, що як такої дії чи дієвців у реальності не існує. Реальність просто є такою як вона є, і пізнати її простим смертним соціологам не під силу. Втім, її можна транслювати у концептуальний вимір категорій, які дають змогу оперувати з реальністю на відстані, в її спрощеному, “перекладеному” варіанті. І саме у цьому концептуальному вимірі з'являються окреслені фрагменти реальності, які діють. Актори,

у Латура, – це “особи, які щось роблять” [6]. Саме для того, щоб підкреслити цю характеристику актора, Латур і використовує альтернативний термін “актант”, запозичений у семіотиці А.Ж.Греймаса. Латур дивиться на агентність формально, кожен об’єкт, який може займати граматичну позицію актанта-дієвця в світі концептів, є актантом-дієвцем і в практичному сенсі. Тому агентом є і доводчик, який зачиняє двері, і мікроб, який убиває корову, і трамвай, який перевозить пасажирів. Це мінімалістичне визначення підкреслює основну відмінність латурівського бачення акторів від їх більш традиційного соціологічного визначення як “соціальних осіб”: не так важливо чи акторами є соціальні, природні чи технічні особи, головною особливістю є аспект дії, їх властивість зміни стану речей. У Латура актор має семіотичну природу, актор – це актант, щось, що діє, або на кого спрямована дія інших.

В АМТ відсутня попередня концепція чи характеристика актора, всі його характеристики окреслюються мережею, в яку він включений. Якщо складова “актор” в АМТ підкреслює дію, то концепт мережі підкреслює її перерозподіл та розпорошення між великою кількістю агентів. Значущість та величина актора залежить від величини мереж, які він може контролювати, а величина мереж залежить від кількості акторів, які вони можуть задіяти. Оскільки мережі складаються з великої кількості акторів, які мають різні можливості впливати на інших акторів тієї ж мережі, потужність актора залежить від позиції, яку він займає в мережі. Але в Латура не існує структурної різниці між великими та малими акторами, між основними інституціями чи окремими індивідами [6]. Це не означає, що всі вони однакові. Просто різниця між мікро- та макроакторами полягає в різниці розміру мережі, яку вони можуть задіяти для певної цілі, тобто кількості акторів, яких вони можуть організувати для реалізації своєї мети.

Одним з основних термінів АМТ є концепт трансляції. Він чітко підкреслює процесуальність АМТ, її зосередженості на діях та змінах. Мережі дають змогу акторам

транслявати їх цілі в цілі інших акторів і додавати їх силу до своєї. Це може бути як свідомий людський вибір, так і призначення об'єкта. “Під терміном “трансляція” ми розуміємо всі переговори, інтриги, розрахунки, акти переконання та насильства, за допомогою яких актор або сила присвоює право говорити або діяти від імені інших сил чи акторів” [7, с. 279].

Тотальне мережевоподібне помислення соціальної реальності є кардинальним поворотом у розвитку соціологічного теоретизування, який перевертає з ніг на голову деякі парадигмальні основи соціальних наук. Звичні категорії структури, ієрархії, які відображали вертикальну природу суспільних відносин у традиційних соціологічних підходах, у теорії Латура відкидаються й замінюються повністю плоскою, рівною картиною соціального співіснування, де сила дії будь-якого елемента є наслідком розпорошеної сили цілої мережі задіяних акторів, які в методології традиційної соціології були на різних рівнях і відстанях. Концептуалізація на теоретичному рівні різних рівнів соціальної реальності слугувала інструментом пояснення нерівності потенції до дії різних членів суспільства. У Латура ж сама ідея потенції дії чи влади повністю відкидається. Дія, вплив тут постає швидше наслідком та ефектом, аніж причиною. АМТ звертає більше уваги на процеси та механізми циркуляції сили, а не на її зосередження у певних точках. Нівелювання суб'єкта в АМТ означає його нівелювання і як суб'єкта влади над іншими. Він постає лише медіатором цілої мережі взаємовідносин та делегацій. “Макро-актори – це мікро-актори, що сидять на вершині великої кількості рухливих чорних скринь”, пояснює своє бачення влади Латур [7, с. 286].

Отож, метафорика мережі дає змогу відійти від проблем двовимірності суспільного життя. АМТ підкреслює, що мережі завжди пов'язані двосторонньою взаємодією: якщо будь-хто чи будь-що діє, водночас воно саме піддається впливу чиеїсь дії. Відсутність зосередження на певних об'єктах та розгляду процесів з їх точки зору дає змогу побачити як саме змінюється розподіл агентних

спроможностей у певній мережі, як щось, що організовує інших, саме організовується ними.

Тут помітна одна з особливостей метафізики Латура, яку він поділяє з “дідусем” АМТ Габріелем Тардом. “Філософія була б зовсім іншою, якби вона працювала з дієсловом “мати”, а не “бути” – наводить відомий вислів Тарда Латур [8, с. 15]. Тард пропонував розглядати одиницю аналізу не есенціалістськи, як окрему сутність, як це прийнято в західній філософії, а в контексті зв’язків, які вона має з іншими сутностями. Окреслення певної ідентичності як такої, що *має*, а не *є*, дає змогу чітко бачити зв’язки, що, власне, і визначають цю ідентичність, тоді як “бути” обрізає певну сутність від навколишнього світу, робить з її ідентичності окремого суб’єкта, приховує її характеристики та зв’язки. Для Латура еквівалентом ідентичності є володіння: “Скажи, що ти маєш і я скажу тобі, хто ти” [9].

Тому звичне поняття агента-індивіда у Латура повністю нівелюється, адже воно занадто спрощує місце та роль людини в соціальних процесах. Одним із головних наслідків такої відмови від есенціалістського розгляду індивіда як цілісного агента дії, можливо, найбільш болючих для соціологізму та західної метафізики загалом – є нівелювання его людини, її особистісного виміру з її інтенціональністю та суб’єктивністю. В АМТ усі ці властивості розглядаються тільки в контексті впливу всіх оточуючих факторів, тільки в контексті руху всіх агенцій, у ході якого і з’являється інтенція чи суб’єкт: “актанціальність – це не те, що робить актор..., а те, що забезпечує акторів їхніми діями, їхньою суб’єктивністю, їх інтенціональністю, їх моральністю. Коли ви підключаєтесь до цієї циркулюючої сутності, тоді ви частково наділені свідомістю, суб’єктивністю, акторністю” [10]. Таке бачення реальності акцентує увагу на присутності дії, а не перманентності дієвця, на русі, а не на статиці. Суб’єктивність і агенція людини тут постає ефектом підключення до різноманітних мереж, а не причиною. Такою мережею може бути як мова, тобто концептуальний вимір з її феноменологічним

потокотом свідомості та трансляцією чуттєвого виміру реальності у вимір концепцій, так і підключення до певних матеріальних об'єктів тощо. В кожному разі таке підключення змінюватиме модальність існування людини, тональність її включеності в реальність, змінюватиме її безпосередній досвід буття, те, що концептами природничих наук можна назвати її психофізичним станом.

На перший погляд Латура можна звинуватити в остаточному “вбивстві” суб'єкта, нівелюванні екзистенціалістського виміру в його баченні людини як учасника соціальних процесів, адже вся її суб'єктивність постає простим наслідком безмежної кількості допоміжних дій інших факторів. Але з іншого боку, на практиці дослідження Латура дають змогу ввійти суб'єктивності у дещо видозміненому вигляді. Латурівські дослідження (зокрема дослідження науки) є прикладом того, що він називає “емпіричною метафізикою” [5, с. 51]. Це спроба з'ясувати те, що ж існує в реальності, за допомогою процедури уникання будь-яких апріорних упереджень. Це можна вважати визначенням емпіричної науки. Але для Латура наука, принаймні природнича, сама по собі апріорна модель, що складається з певних попередньо закріплених онтологічних ідеалів і методологічних приписів, що так чи інакше обертаються навколо відповідних опозицій – свідомість/матерія чи суб'єктивність/об'єктивність. Натомість, “емпірична метафізика” дає змогу самим актантам визначати, ким вони є, без жодного зовнішнього окреслення їх сутності. Підхід Латура дуже чутливий до унікальності кожного аспекту реальності, він дає змогу відкритися кожній людині з її власною метафізикою. Латур наголошує на існуванні метафізик, а не єдиної спільної метафізики, окресленої трансцендентним суспільством *sui generis*.

Якщо взяти до уваги всю проблемність концептуалізації терміна особистості в соціології, всю мультипарадигмальність есенціалістського розгляду людини як учасника соціальних процесів, підхід Латура пропонує гідну альтернативу, яка, з одного боку, не редукує людину до простої складової якоїсь системи, а з другого – не робить з неї

феноменологічного господаря реальності, приреченого на відрізаність від навколишнього світу.

Отже, Б.Латур пропонує не розв'язати проблему синтезу агента й структури, а швидше оминати її, змістивши всю систему координат соціологічного теоретизування та надавши відповідного місця поняттю агенції дії в ній. У нашому аналізі наголошуються основні характеристики природи цієї агенції. У першу чергу це релятивістський характер дії та її дистрибутивність поміж різними елементами реальності, що, своєю чергою, поширює діеспроможність не лише серед людей чи соціальних структур, а й серед матеріальних речей, які також підключені до циркулюючих акторів-мереж. Таке бачення природи агентності теоретично спирається на семіотичне визначення дієвця як “актанта”, головною характеристикою якого є можливість зайняти граматичну позицію того, що діє.

Латурівська концепція природи агентності є актуальною в часи дедалі більш помітної ролі матеріальної складової в соціальних процесах, дедалі стрімкішої експансії в повсякденний світ людської взаємодії інноваційних технологій, нових засобів комунікацій тощо. Деякі досить обґрунтовані футуристичні прогнози вказують на те, що принаймні розвиток західної цивілізації стрімко рухається в напрямі такого (постінформаційного) стану цивілізації, коли “припиниться така праця, при якій людина сама робить те, що вона може заставити речі робити для себе, для людини” [11, с. 49]. У такому разі слід водночас усвідомлювати, що в такому стані суспільного співіснування речі просто будуть приречені перейняти на себе всі агенції дії того, що сьогодні прийнято називати суспільними інституціями, цінностями, процесами соціалізації тощо, іншими словами, речі будуть повною мірою носіями етики та моралі, агентами контролю спільного співіснування усього живого, і для усвідомленого контролю того, якими має бути ця етика й мораль та безболісного переходу до цієї стадії розвитку цивілізації і має відбутися свідомо політизація та соціалізація речей, тобто визнання та легі-

тимація їх агентності, яку і пропонує здійснити вже сьогодні в своїй програмі Б.Латур.

Література

1. *Ритцер Дж.* Современные социологические теории / Ритцер Дж. – [5-е изд.] – СПб. : Питер, 2002. – 668с.
2. *Бурдьє П.* Практический смысл / Бурдьє П. – СПб. : Алетейя, 2001. – 562с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://bourdieu.name/content/prakticheskij-smysl>
3. *Latour, B.* Science In Action: How to Follow Scientists and Engineers Through Society, Harvard University Press, Cambridge Mass., USA, 1987. – 288 p.
4. *Latour, B.* We Have Never Been Modern (tr. by Catherine Porter), Harvard University Press, Cambridge Mass., USA, 1993.
5. *Latour, B.* Reassembling the social: An introduction to actor-network-theory (p. 301). – Oxford : Oxford University Press, 2005. –312 p.
6. *Латур Б.* Где недостающая масса? Социология одной двери / Б.Латур // Неприкосновенный запас. – 2004. – № 2 (34). <http://magazines.russ.ru/nz/2004/34/lat1.html>
7. *Callon, M.* Unscrewing the Big Leviathan: How Actors Macro-Structure Reality and How Sociologist Help Them To Do So / M.Callon, B.Latour. – p. 277–303 in Knorr-Cetina, K.; Cicouvel, A.V. (eds.) Advances in Social Theory and Methodology: Towards an Integration of Micro and Macro-Sociology. Boston, MA; London: Routledge.
8. *Latour B.* Gabriel Tarde and the end of the social // The social in question / ed. by P. Joyce. L. : Routledge, 1999 [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.bruno-latour.fr/sites/default/files/82-TARDE-JOYCE-SOCIAL-GB.pdf>
9. *Of Whales and the Amazon Forest : Gabriel Tarde and Cosmopolitics.* Interview with Bruno Latour. – 2008. – 24 November [Электронный ресурс]. – Режим доступа : http://www.senselab.ca/inflexions/volume_3/node_i3/latour_en_inflexions_vol3.html
10. *Latour B.* Keynote Speech: On Recalling ANT [Электронный ресурс]. – Режим доступа : <http://www.lanacs.ac.uk/fass/sociology/papers/latour-recalling-ant.pdf>
11. *Хмелько В.* Виробничі відносини і суспільне виробництво життя / В.Хмелько // Вісник Київського університету. Серія філософія. — 1973. — № 7. — С. 49.